

SVOBODA GNEZDI V DOLOČENOSTI

Gregor Tomc

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, gregor.tomc@fdv.uni-lj.si

Gregor Tomc na Kulturološkem oddelku Fakultete za družbene vede predava Sociologijo kreativnosti in Sociologijo mladine. Je avtor več strokovnih knjig: *Od Poljske do Pol Pota* (1984), *Druga Slovenija* (1989), *Profano – kultura v modernem svetu* (1994), *Rdeče in črno* (z Doro Lešnik, 1995), *Kulturna politika v Sloveniji* (z Vesno Čopič, 1997), skupaj s Petrom Stankovičem in Mitjo Velikonjo je uredil *Urbana plemena* (2000), istega leta je objavil tudi *Šesti čut – Družbeni svet v kognitivni znanosti* (2000), skupaj z Alešem Debeljakom, Petrom Stankovičem in Mitjo Velikonjo je uredil zbornik kulturnih študij *Cooltura* (2002), lansko leto (2005) pa je izdal knjigo *Mentalna mašina - Možgani kot organski motor na duševni pogon*. V zadnjem času raziskuje na področjih kulturologije, kulturne politike in – predvsem – kognitivnega družboslovja. Gregor Tomc je predsednik slovenske podružnice I.A.S.P.M. (Mednarodno združenje za proučevanje popularne glasbe).

FREEDOM RESIDES IN DETERMINISM

Gregor Tomc

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana, Slovenia, gregor.tomc@fdv.uni-lj.si

Gregor Tomc is a lecturer in courses Sociology of creativity and Sociology of youth at the Department of Cultural Studies at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. He authored several expert books: From Poland to Half-Way (1984), Other Slovenia (1989), Profanity – culture in a modern world (1994), Red and Black (with Dora Lešnik, 1995), Cultural politics in Slovenia (with Vesna Čopič, 1997), he was an editor of Urban tribes with Peter Stankovič and Mitja Velikonja (2000), Sixth Sense – Social world in cognitive science (2000), he edited the proceedings of cultural studies Cooltura (with Aleš Debeljak, Peter Stankovič and Mitja Velikonja, 2002), and published the book Mental Machine – Brain as a mentally driven organic motor (2005). Currently he is researching in the fields of cultural studies, cultural politics, and most important, in cognitive social sciences. Gregor Tomc is the president of the Slovenian branch of International Association for the Study of Popular Music.

Povzetek

Filozofom, ki izhajajo iz trdega determinizma (redukcija višjih procesov na nižje), se kaže avtonomija posameznikov kot problematična. Svobodno voljo problematizirajo, ker smo ljudje fizična, biološka ali nezavedno kognitivna bitja in je vse naše zavestno odločanje zato določeno s fizikalnimi, biološkimi in/ali kognitivnimi zakonitostmi. V pričujočem razmišljanju skušamo trdi determinizem dopolniti s konceptom emergence (oblikovanje novih kvalitativnih iz naključnih interakcij kolektivitet sestavnih delov). Na ta način se nam kaže

delovanje v svetu kot dvojno: tako določeno kot naključno. Po našem mišljenju je smiselno avtonomijo posameznikov opazovati le na najvišji, kognitivni ravni sveta, v interakciji semiavtonomnih posameznikov in socialnega ozadja. V analizi primerjamo dve idealno tipski socialni situaciji, ki sta relevantni za razmišljanje o avtonomiji: ko ozadje pretirano strukturira posameznikovo delovanje in ko se posameznik od ozadja pretirano osvobodi.

Abstract

For philosophers who are hard determinists (reducing all higher level processes to lower ones), autonomy of individuals appears problematic. They question free will because people are physical, biological or unconscious cognitive beings and all their conscious decision-making is as a result determined by physical, biological and/or cognitive laws. This analysis attempts to surpass the principle of reduction of hard determinism by supplementing it with the concept of emergence (new qualities emerge from contingent interactions of collectivities of component particles). In this fashion, the world appears as dual: as determined and contingent. The author is convinced that it only makes sense to observe human autonomy from the perspective of semi-autonomous individuals interacting with social background. Two ideal type social situations are relevant for our reflection of autonomy: when background excessively structures individual activity and when individual activity is excessively emancipated from background.

Uvod

V filozofiji se avtonomijo po pravilu definira kot samodoločenost, kot tista razmerja, ki jih bitje določa samo, za razliko od tistih situacij, v katerih je bitje določeno od zunaj. V našem primeru bi to pomenilo, da je človek avtonomen takrat, ko sam uveljavlja svojo voljo v odnosu do drugih (bitij) in do drugega (do okolja); neavtonomen pa takrat, ko ga določajo zunanji pogoji. Definicija je na prvi pogled samoumevna, vendar pa se v njej skrivata vsaj dve težavi. Odgovor na vprašanje avtonomije je namreč odvisen od tega, kako mislimo, da deluje (človeški) svet in kakšen je po našem mišljenju položaj posameznika v njem.

Preden torej odgovorimo na vprašanje o avtonomiji našega delovanja, se moramo opredeliti do gornjih vprašanj.

Trdi determinizem

Filozof David Sosa v filmu Richarda Linklaterja *Waking Life* razlaga teorijo trdega determinizma, po kateri ljudje ne moremo delovati avtonomno v svetu, ki se ravna po fizikalnih zakonitostih. Tudi ljudje smo namreč del fizičnega sveta in lahko delujemo le skladno s temi zakonitostmi. Ker gre za tezo, ki je v središču našega razmišljanja, si jo oglejmo podrobneje (internet 1):

»V sodobnem pogledu na svet si ni težko zamisliti, da je znanost prevzela mesto Boga. Vendar pa nekateri filozofski problemi ostajajo enako težavni, kot so bili. Vzemite za primer svobodno voljo. Ta problem poznamo že dolgo časa, še pred Aristotelom 350 let pred našim štetjem. Skupaj z Avguštinom in Tomažem Akvinskim je vse skrbelo, ali je

mogoča svobodna volja, če Bog že vnaprej ve vse, kar boš naredil. Danes vemo, da svet deluje skladno z nekaj temeljnimi fizikalnimi zakonitostmi in da te zakonitosti upravljajo obnašanje vseh pojavov na svetu. (...) Tudi mi smo samo fizični sistemi, mar ne? Smo samo zapletene zgradbe ogljikovih molekul. V glavnem smo sestavljeni iz vode in naše obnašanje ne bo odstopalo od teh temeljnih fizikalnih zakonitosti. Tako da izgleda, da v nobenem primeru ni veliko prostora za svobodo – ali nam vse vnaprej pripravi in ve vse, kar bomo naredili, Bog ali pa z vsem upravljajo temeljne fizikalne zakonitosti.

(...) Pomislite na primer na svojo individualnost, na to, kdo ste. To, kdo ste, je v glavnem stvar svobodnih odločitev, ki jih delate. Ali pa pomislite na odgovornost, ki jo prevzamete. Le za stvari, ki ste jih naredili po vaši svobodni volji, ste lahko odgovorni, le v tem primeru vas lahko spoznajo za krivega in le v tem primeru vas lahko občudujejo ali spoštujejo. Zato se to vprašanje vrača in zanj v resnici nimamo prave rešitve. Izgleda, kot da so vse naše odločitve le slepitev.

Pomislite, kako se odločite. V možganih pride do električne dejavnosti. Vaši nevroni se sprožijo. Pošljejo signal po živčnem sistemu. Ta potuje v mišično tkivo. To trzne. Lahko, denimo, sprožite roko. Izgleda, kot da gre za vaše svobodno delovanje – vendar pa vse, vsak del tega procesa upravljajo fizikalne zakonitosti, kemijske zakonitosti, električne zakonitosti (...).

Vse bolj se zdi, da je veliki pok zgolj nastavljen začetne pogoje, medtem ko je vsa človeška zgodovina, pa tudi dogodki pred tem, v resnici le odigravanje vloge subatomskih delcev do konca, skladno s temeljnimi fizikalnimi zakonitostmi. Domišljamo si, da smo edinstveni. Domišljamo si, da imamo neko posebno dostojanstvo, ampak to je zdaj ogroženo. (...)

Morda na to porečete: 'Prosim, malo počakajte. Kaj pa kvantna mehanika? Dovolj sem seznanjen s sodobno fiziko, da vem, da stvari v resnici niso takšne. V resnici gre za verjetnostno teorijo. (...) Ni deterministična. Na ta način bomo lahko razumeli svobodno voljo'. A če pogledate podrobnosti, nam v resnici ne pomaga, ker se dogaja to, da imamo zelo majhne kvantne delce in njihovo obnašanje je, izgleda, nekoliko slučajno. Odstopajo. Njihovo obnašanje je absurdno, ker je nepredvidljivo in ga ne moremo razumeti glede na to, kar se je dogajalo prej. Pojavijo se kot strela z jasnega, znotraj verjetnostnega okvirja. Toda ali nam to pomaga pri svobodi? Ali naj bo naša svoboda samo stvar verjetnosti, zgolj naključno odstopanje v kaotičnem sistemu? To izgleda še slabše. Raje sem prestava v velikem determinističnem fizikalnem stroju kot neko naključno odstopanje.«

Raziskava v prid trdega determinizma

Oglejmo si na kratko še verjetno najbolj znano laboratorijsko raziskovanje pojava človeške avtonomije, s katerim je Benjamin Libet začel v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Skušal je priti do dna filozofski dilemi, ki danes muči Davida Sosa: Ali imamo ljudje svobodno voljo? Raziskava je svoj čas dvignila veliko prahu v znanstvenih krogih (Dennett, 1991: 162–163). Osebe, ki so sodelovale v raziskavi, je prosil, naj spontano upognejo zapestje, opazujejo kazalec na uri in si zapomnijo njegov natančni položaj v trenutku, ko so oblikovali namen, da premaknejo zapestje. Čez nekaj sekund so mu morali povedati, kje je bil kazalec ure v trenutku, ko so oblikovali namen. Na ta način je lahko do tisočinke natančno določil čas, ko so se odločili. Ta čas je nato primerjal s sočasnim dogajanjem v

možganih (s pomočjo elektrod, pritrjenih na glavah oseb). Ugotovil je, da so zavestne odločitve oseb zaostajale za 'potencialom pripravljenosti' (za aktivacijo relevantnih nevronske omrežij v možganih), in sicer med 350 msec in 400 msec. Iz tega je sklepal, da se 'možganska iniciacija spontanega prostovoljnega dejanja začne nezavedno'.

Za mnoge je bila ta Libetova ugotovitev vznemirljiva ali celo moteča, saj naj bi izključevala dejansko izvršilno funkcijo delujoče osebe (prav tam, 163). Na podoben način na primer razmišlja Roth, ko ugotavlja o sodobnih raziskavah delujočih možganov (2004: 36):

»Z uporabo teh tehnik so raziskovalci ugotovili, da posamezniki zavestno zaznavajo le informacije, ki se procesirajo v asociativnih predelih možganske skorje. Osnovnih procesnih delovanj izven skorje si zavest ne more prilaščati. Številna stanja zavesti zaradi tega predstavljajo končne proizvode izredno zapletenih, nezavedno procesiranih delovanj. Celotno čustvo, da smo svobodni v naših namerah in delovanjih, se oblikuje v središčih, ki delujejo nezavedno. Morda pa ima zavest 'svetovnalno' in ne odločilno vlogo pri oblikovanju naših delovanj?«

Nekaj podobnega trdi tudi Gray, ki izpelje iz Libetovih raziskav nič manj kot 'močan argument proti svobodni volji' (2002: 66–67). Iz dejstva, da na sekundo procesiramo približno 14 milijonov informacij in da ima naša zavest dostop le do milijoninke teh informacij, Gray izpelje sklep, da so naša dejanja le končne točke dolgih sekvenc nezavednih odzivanj, ki so skoraj neskončno zapletena. Čeprav se z Grayem lahko strinjamo, ko ugotavlja 'skoraj neskončno zapletenost' nezavednega procesiranja, pa se nam zdi to, da iz tega izpeljuje 'močan argument proti svobodni volji', preskakovanje v sklepanju. Eno z drugim po našem mišljenju ni povezano.

Trdi determinizem je prekratek

V ozadju trdega determinističnega pogleda na svet je prepričanje, da je svet totaliteta z enosmerno vzročno-posledično pojasnjevalno verigo – bottom-up vplivi (od spodaj navzgor) vedno določajo višje procese, ki so nad njimi. V primeru Davida Sose so bile to fizikalne zakonitosti, v sociobiologiji je znana deterministična teorija 'sebičnega gena' Richarda Dawkinsa (po tej teoriji smo ljudje le posode genske usode), v primeru Benjamina Libeta pa je naša zavest določena z zakonitostmi nezavednega kognitivnega procesiranja.

Po našem mnenju ta perspektiva problem preveč poenostavlja. Človeški svet sestavljajo procesi na štirih ravneh: na fizikalni (razmerja materije in energije na anorganski ravni), na kemijski (raven molekul in reakcij med njimi), na biološki (raven organov, ki oblikujejo organizem z gensko-proteinskimi interakcijami) in kognitivni ravni (raven nevronske omrežij in duševnosti, od nezavednega do samozavedajočega učenja). Te ravni so relativno stabilna stanja materije in energije, ki nam učinkujejo kot normalna stanja sveta. Vsako normalno stanje sveta ima svoje zakonitosti delovanja – fizikalne, kemijske in biološke zakonitosti, medtem ko morajo znanstveniki na najvišji, kognitivni ravni, te zakonitosti seveda šele odkriti.

Če si zamislimo svet le na štirih ravneh, ki jih razlagajo zakonitosti znanosti, nam dejansko učinkuje, kot da je determiniran. Deterministični pogled na svet je že na prehodu iz 18. v 19. stoletje formuliral matematik in astronom Laplace: če bi idealen opazovalec poznal položaj vseh delcev v danem trenutku in če bi poznal vse zakonitosti, ki določajo njihovo

gibanje, bi lahko predvidel za naprej in opisal za nazaj celotno zgodovino vesolja (Searle, 1991: 87). Iz podobne perspektive je že pred njim razmišljal filozof in teolog Spinoza, ko je ugotavljal, da v človekovi duševnosti absolutne svobodne volje ni, ker je določena z nekim vzrokom, ki je bil določen z drugim vzrokom, ta s spet drugim in tako naprej v neskončnost (Vesey in Foulkes, 1990: 119).

Vendar pa je to le ena stran problema. Če namreč svet pogledamo iz perspektive delcev, ki vzpostavljajo normalna stanja, pridemo do modificiranega razumevanja pojavnega sveta. Danes se znanstveniki najraje sklicujejo na ugotovitve kvantne mehanike, ki odkriva nepredvidljive dogodke na subatomski ravni (raven nevtronov, protonov in elektronov). Vendar pa nepredvidljivost ne obstaja le na ravni subatomskih delcev v fiziki. Nekaj podobnega velja tudi na kemijski ravni, na primer za atome vodika in kisika, ki se vsak zase naključno povezujejo v molekule vode in hitro razpadajo, na ravni množice molekul vode pa oblikujejo urejene pojave (na primer reko ali ocean). Še raven višje, na biološki ravni možganov, nevroznanstveniki opazujejo podobna razmerja na primer med nevroni: kot posamezne celice se odzivajo na dražljaje naključno, na ravni omrežja nevronov pa z veliko verjetnostjo (čemur v vsakdanjem jeziku rečemo učenje). Najbolj kompleksno znano interakcijo naključnega in določenega pa s svojim delovanjem vzpostavljamo ljudje: na ravni posameznikov se odzivamo nepredvidljivo, na ravni skupin pa kot socialna bitja dokaj predvidljivo.

Za kompleksnejše razumevanje sveta, ki presega trdi determinizem, je ključen pojem *emergence*. Z *emergenco* razumemo kompleksne pojave, ki se oblikujejo iz preprostejših interakcij kolektivitete sestavnih delov. *Emergenca* dela svet veliko bolj zapleten, kot izgleda s pozicije determinizma. Čisto reduktivno sklepanje postane nemogoče (da je vse človeško delovanje je določeno z fizikalnimi ali katerimi koli drugimi zakonitostmi) iz preprostega razloga, ker kolektivno obnašanje materije pogosto oblikuje nove kvalitete, ki jih *bottom-up* zakonitosti ne morejo več razložiti. Piers Coleman na primer opisuje emergentni potencial kvantne materije (2007: 379). Do 30 nanometrov je med zlatom in niobijem malo razlik, pri večjih velikostih pa se elektroni v niobiju vežejo drugače, da bi se pri mikrometrski velikosti oblikovali v novo kovinsko stanje superprevodnika. Na neki kritični točki pride do prehoda v novo stanje. Poleg principov reduktivnega sklepanje moramo torej upoštevati tudi emergentne principe, ki postanejo očitni šele na ravni kolektivitete delcev.

Ravni pojavnega sveta so sicer v odnosu hierarhičnega gnezdenja (višje v nižjih, torej kemijske v fizikalnih, biološke v kemijskih in kognitivne v bioloških), a hkrati tudi emergentne (višje ravni se ne da enostavno reducirati na nižje, na primer kognitivne na biološke, kot bi lahko na primer sklepali iz Dawkinsa). Svet je skratka tako determiniran (zakonitosti, ki jih znanstveniki ugotavljajo v odnosih znotraj štirih normalnih ravni) kot voluntarističen (nepredvidljivi delci, ki normalne ravni vzpostavljajo, a so samo nepredvidljivi – v naših primerih subatomski delci kvantne mehanike, atomi v molekulah vode, nevroni v možganih ali posamezniki v socialni skupnosti). Tako določenost kot nepredvidljivost sta sestavna dela totalitete sveta. Ali kot ugotavlja za emergetne pojave Freeman (1990) – za te pojave velja, da so posamezni elementi celote semiavtonomni akterji, ki hkrati ne morejo obstajati zunaj konteksta (so določeni), in da delujejo nepredvidljivo (so avtonomni). Šele oboje skupaj, določenost in avtonomnost, definira *emergenco*.

Determinizem z reduktivnim sklepanjem ni zgrešen, predstavlja pa le en del zgodbe o tem, kako svet deluje. (Enako sporen je po našem mišljenju tudi holističen pogled, torej top-down redukcija nižjih pojavov z višjimi. Tipičen je primer Gea teorije, obuditev arhaične, animistične teorije o Zemlji kot živem organizmu, ki ji je skušal dati znanstveno legitimiteto v šestdesetih letih prejšnjega stoletja kemik James Lovelock. Vendar to presega okvir našega razmišljanja.) Druga stvar, ki je ključna za naše razmišljanje, pa je, da moramo vsako raven sveta najprej opazovati z vidika njej lastnih procesov, ki jo definirajo kot to, kar je. V primeru svobodne volje, ki nas zanima, je to raven človeške duševnosti (torej bioloških avtomatizmov, nezavednega učenja, zavesti in samozavedanja), ki nas kot posameznike vzpostavljajo kot semiautonome enote v socialnih skupnostih. S tem seveda ne zanikamo, da ljudje nismo tudi agregacije anorganske materije, ki so določene z fizikalnimi zakonitostmi, ali da smo v glavnem sestavljeni iz vode, ki se ravna po kemijskih zakonitostih, ali da je arhitektura našega telesa določena z gensko-proteinskimi procesi biološke znanosti. Seveda smo ljudje tudi to. Vendar velja natančno isto tudi za psa ali mačka. Tisto, po čemer se ljudje razlikujemo od psov in mačk, se kaže na kognitivni ravni. Brez jezika in zavesti, brez zavestne izbire med različnimi opcijami po našem mišljenju sploh ni smiselno razmišljati o potencialu za avtonomno delovanje. Ko smo v izhodišču našega razmišljanja avtonomijo opredelili kot tista razmerja, ki jih človek določa sam, nismo imeli v mislih znanstvenih zakonitosti. Samo nadnaravno bitje bi bilo lahko od njih neodvisno. O avtonomiji je po našem prepričanju smiselno govoriti le na ravni semiautonomnih zavestnih posameznikov v interakciji s socialno skupnostjo. Ali še drugače povedano: to, da smo ljudje bitja, ki nas uravnavajo fizikalne, kemijske in biološke zakonitosti, ne pove prav ničesar o naši morebitni (ne)avtonomnosti.

Empirično raziskovanje Benjamina Libeta temelji na podobno enostranskem, redukcionističnem razumevanju sveta, kot ga oblikuje David Sosa, le s to razliko, da ga ne zanimajo bottom-up zakonitosti fizike ampak nezavednega kognitivnega delovanja. Ker pa je na delu isti princip, se nam zdi njegovo raziskovanje enako vprašljivo. Po našem mišljenju dejstvo, da zavest skoraj za pol sekunde zaostaja za nezavednim kognitivnim delovanjem, ne predstavlja prav nikakršnega problema za svobodno voljo. Že Dennett ugotavlja, da si zavesti ne smemo predstavljati kot aktivacije nekega središča v možganih, ampak kot trenutek, ko reprezentacije presežejo neki aktivacijski prag v asociacijskem predelu možganskega korteksa. Nekaj skratka postane predmet zavesti, ko spremeni svoje stanje tam, kjer je, ne pa morda s tem, ko vstopi v neki anatomsko lociran sistem (prav tam, 166). Christof Koch razlaga zavest na podoben način (Dobbs, 2005: 35–36). Recimo, da hodiš vzdolž parka in opazuješ hiše na eni strani, dokler mimo ne prileti ptica. Takrat retina sproži impulz po optičnem živcu, ta potuje skozi talamus, od tam gre v predele za čutno procesiranje v korteksu, nato pa še v primarno vizualno skorjo v zatilnem predelu. Ves ta čas se ptice ne zavedamo, saj možgani procesirajo informacijo na nezavedni ravni. Do zavesti po Kochovem prepričanju pride v tekmovanju med začasnimi koalicijami nevronov, povezanimi s ptico, in drugimi začasnimi koalicijami, povezanimi s hišami. Obe koaliciji poskušata pritegniti vse predele možganov, odgovorne za vizualno procesiranje. Zmaga lahko le ena koalicija. Tista, ki ji to uspe, postane zavestna. V našem primeru to, denimo, pomeni, da se po novem ne zavedamo več hiš, ampak ptice.

Očitno je torej, da je zavest končni proizvod kompleksnih nezavednih procesiranj v

možganih. Bilo bi res presenetljivo, če bi se proizvod pojavil pred delovanji, ki ga vzpostavljajo, če bi bil 'kruh pečen, preden bi zamesili testo'. Libetova ugotovitev je torej pričakovana. Iz nje pa nikakor ni mogoče izpeljati sklepa, da je vse naše zavestno delovanje določeno oz. da je svobodna volja zgolj iluzija. Vse, kar lahko iz njegove raziskave sklenemo, je, da gnezdi zavest v zapletenih nezavednih procesih, da vsaki zavestni odločitvi predhodi kompleksno nezavedno procesiranje. Vendar pa bi bila redukcija zavesti na nezavedno zgrešena. Zavest predstavlja novo emergentno kvaliteto, ki jo moramo opazovati samostojno, na ravni kognitivnih procesov, ki jo definirajo.

Na začetku smo avtonomijo opredelili kot tista razmerja, ki jih bitje določa samo, ki mu niso vsiljena od zunaj. Z vidika človeka kot akterja fizikalni, kemijski, biološki ali kognitivni zakoni delovanja niso tista razmerja, ki bi bila lahko relevantna z vidika njegove avtonomije. Potencialno omejitev njegove avtonomije lahko predstavlja le ozadje (bodisi socialne strukture ali kulturne vsebine), ki omejuje njegove zelene interakcije z drugimi.

Avtonomija in socialna ozadja

Ljudje smo semiautonomne enote v interakciji s socialnimi ozadji, z njimi določeni in v njih avtonomni. Človekovo avtonomijo lahko smiselno preučujemo le na ravni posameznikov in njihovih kolektivnih obnašanj. Problem avtonomije v interakciji med posameznikom in socialnim ozadjem se lahko skratka pojavi šele v tistih socialnih situacijah, ko se med njima poruši ravnotežje. Obstajata vsaj dve možnosti, da pride do tega:

- da ozadje pretirano strukturira posameznikovo delovanje
- ali da postane posameznik pretirano avtonomen v odnosu do ozadja.

Poglejmo si na kratko obe možnosti. Ozadje pretirano strukturira naše ravnanje v dveh idealno tipskih primerih, bodisi zaradi problemov osebnega ali socialnega ozadja:

- osebna raven: bolezen (na primer duševna zaostalost, ki privede posameznika do visoke odvisnosti od drugih), indoktrinacija (na primer fanatizem, ko se oseba popolnoma podredi namišljenemu Drugemu), otroštvo (ko še nismo internalizirali v spominu dovolj velikega izkustvenega repertoarja za učinkovito delovanje z drugimi) itd.;
- socialna raven: totalitarna gibanja, ki omejujejo možnosti avtonomnega delovanja (fašizem, nacizem in komunizem), totalne institucije (na primer zapor, samostan, norišnica itd.), izrazito strukturirane socialne situacije (na primer šola, birokracija, ritual) itd.

Sicer pa za sodobne skupnosti po našem mišljenju velja ravno nasprotno, da se prostor za avtonomno delovanje večine posameznikov širi na račun ozadja. To spodbujajo predvsem nekateri vidiki modernosti, kot so demokracija v javnem odločanju (rastoča vloga volje posameznikov na volitvah), trg v gospodarstvu (rastoča vloga individualne pobude v podjetništvu), rast velikih urbanih konglomeratov (v katerih anonimnost omogoča večjo avtonomijo), novi mediji komuniciranja (ne več nadzorovano komuniciranja iz enega centra mnogim, ampak prek interneta vsak posameznik za sebe) itd., ki vsi kažejo na večji pomen doseganja posameznikov na račun pomena askriptivnega ozadja. Iz perspektive sodobne modernosti skratka izgleda bolj verjetno, da se bo ravnovesje med posameznikom in ozadjem v prihodnosti redefiniralo zaradi rastoče avtonomije posameznikov. Kakšne

implikacije bi to imelo na človeško skupnost, je vprašljivo. Bo vodilo v rastočo atomizacijo in anomijo ali le v večjo svobodo izbire posameznikov?

Sklep

Končajmo naše razmišljanje nekoliko bolj spekulativno. Če opazujemo evolucijo človeka iz daljše časovne perspektive, od pojava prvih ljudi pred približno 200.000 do 300.000 leti, postane očitno, da je stopila biološka evolucija z naravno selekcijo v ozadje (ljudje kot vrsta smo ostali v vsem tem času nespremenjeni), medtem ko postaja kulturni razvoj vse pomembnejši. Navedimo le nekaj očitnih mejnikov tega kulturnega razvoja:

- pred približno 70.000 leti prva vrezana znamenja na obdelani kamnini, ornamenti, verjetno barvanje telesa ipd.;
- pred približno 40.000 leti skrbno izdelane jamske slikarije;
- pred 10.000 leti poljedelstvo;
- pred 300 leti industrijska revolucija;
- danes pa smo sredi znanstvene revolucije (biotehnologija, informacijska revolucija itd.).

Očitno je, da igra pri razvoju človeka njegovo biološko ozadje manj pomembno vlogo kot pri drugih bitjih. A ne le to. Možno je, da se naše razmerje do socialnega ozadja s kulturnim razvojem ves čas spreminja. Izgleda, da je interakcija posameznik - ozadje, v kateri je posameznik semiavtonomna enota, le specifična zgodovinska situacija, ne pa univerzalna lastnost človeka kot vrste. S pospešenim kulturnim razvojem se je v zgodovini to razmerje verjetno že do zdaj ves čas spreminjalo: od bolj določujoče vloge ozadja na račun avtonomije posameznika v plemenskih skupnostih; do tradicionalnih skupnosti, v katerih se je determinizem ozadja že začel rahljati; do sodobnih modernih skupnosti, v katerih je razmerje - kot smo videli - v nekakšnem ravnovesju. Vprašanje, ki se nam zastavlja, pa je: Kako se bo razmerje med posameznikom in ozadjem spreminjalo v bližnji prihodnosti?

Eamon F. Healey (v že omenjenem filmu Richarda Linklaterja *Waking Life*) takole razmišlja o radikalno drugačni človekovi prihodnosti, do česar naj bi prišlo z razvojem umetne inteligence in molekularne biologije, za kar uporablja pojem 'teleskopska evolucija' (internet 2):

» To, kar je pri vsej stvari zanimivo, je, da evolucija postane individualno osrediščen proces, ki izhaja iz potreb in želja posameznika, ne pa zunanji proces, pasiven proces, v katerem je posameznik prepuščen na milost in nemilost kolektiviteti. In tako nastane novi človek (...) z novo individualnostjo in novo zavestjo.«

V naši terminologiji bi rekli, da spremenjeno razmerje med posameznikom in ozadjem, v katerem se posameznik približa celovitejši avtonomiji, ne pomeni konca socialnega ozadja kot takšnega, kot nečesa, kar strukturira njegovo obnašanje. Ne bo prišlo do konca skupnosti kot emergentne tvorbe, ker bi to pomenilo tudi konec človeške vrste. Tako posameznik kot skupnost sta v zadnji instanci dve strani istega emergentnega pojava. Verjetno pa bo prišlo do redefinicije razmerja med njima. Avtonomnejši posamezniki prihodnosti bodo imeli verjetno pomembno manjšo potrebo po socialni interakciji z drugimi, kot jo občutimo mi, zaradi česar se bo vpliv ozadja na njihovo obnašanje

razrahljal. Kulturni razvoj bo v prihodnje verjetno dajal prednost tistim posameznikom, ki čutijo manj bolečine ob socialni izolaciji, ljudem z manjšo potrebo po prilagajanju drugim. Ali z drugimi besedami – kulturni razvoj bo dajal prednost rahljanju socialnega ozadja na račun večanje avtonomije posameznika. Problem je v tem, ker bo z (re)produkcijskega vidika takšna interakcija med posameznikom in ozadjem manj učinkovita, saj je naravna selekcija spodbujala kulturni razvoj prav zaradi večje učinkovitosti delovanja na ravni kolektivitet. Kulturni razvoj, ki ne bo več nedvoumno gnezdil v biologiji, bo začel vse bolj ogrožati sam obstoj vrste. To se v razvitem svetu že kaže v rastočem odporu do znanosti in njenih aplikacij (na primer do biotehnologije) na eni in v porastu novih oblik vraževerja (na primer novodobniška verovanja) na drugi strani.

Literatura

Coleman P. 2007. Frontier at your fingertips. *Nature*, 446/7134: 379.

Dennett D. 1991. *Consciousness Explained*. Little, Brown and Company, Boston, New York, Toronto in London.

Dobbs D. 2005. 'The Quest of Christopher Koch'. *Scientific American Mind*, 16(2): 32–37.

Freeman W. J. 1999. *How Brains Make Up Their Minds*. Weinfield & Nicholson, London.

Gray J. 2002. *Straw Dogs. Thoughts on Humans and Other Animals*. Granta. London.

Internet 1: <http://strivinglife.net/wordpress/2006/05/25/93waking-life-chapter-6-free-will-and-physics>.

Internet 2: <http://ieet.org/index.php/IEET/more/waklifeex/>.

Roth G. 2004. 'The Quest to Find Consciousness'. *Scientific American Mind*, 14(1): 32–39.

Searle J. 1991. *Minds, Brains & Science*. Penguin Books, Harmondsworth.

Vesey G., Foulkes P. 1990. *Collins Dictionary of Philosophy*. Collins, London in Glasgow.